

УДК 726.3 (477)

Сергій Кравцов, Володимир Левін

ВЕЛИКА СИНАГОГА В ДУБНІ¹

Велика¹ синагога в Дубні – одна з найцікавіших єврейських пам'яток Волині й одна з найкраще збережених синагог Східної Європи. Збудована в останні десятиліття XVIII ст., вона залишилася однією з найпізніших величних синагог, які наслідували архітектурні традиції Польсько-Литовської держави. Наша стаття присвячена історії та архітектурі Великої синагоги в її загальному та суто єврейському контексті міста Дубна та усєї Східної Європи. Синагога розглядається як просторова домінанта міського ландшафту, як осередок єврейського релігійного та громадського життя, а також як місце пам'яті (*lieu de mémoire*), наскрізь пронизане історією та пам'яттю, особистою та колективною, євреїв Дубна.

Рання історія. Початок заселення Дубна євреями правдоподібно сягає XVI ст. [38, с. 184; 24, с. 3; 23, с. 7; 31, 35; пор. 22, с. 25–26]. Згідно з документами 1629 р., в місті було 58 єврейських будинків; вони склали 12% від загального числа міських будинків, яких налічувалося 448 [36, с. 106; пор. 32, с. 224]. Єврейська ділянка Дубна займала південну частину міста, розташовану на схилі, що спускається до ріки Ікви; єврейська ділянка розрослася у східному напрямку, до бідної ділянки, званої Чернечиною.

Хоча й немає жодних сумнівів, що така велика єврейська громада збудувала свою власну синагогу вже у XVI ст., насправді синагога була заведена вперше в зв'язку з повстанням Б. Хмельницького 1648–1649 рр. [29, с. 239–255]. Єврейський літопис «Цаар Бат Рабім» Авраама бен Шмуеля Ашкеназі, написаний віршованою гебрайською мовою, розповідає про страчання дубенських євреїв поблизу синагоги:

*«П'ятнадцятого дня місяця Тішрей,
у день Радості Закону
Сини Ізраїлю пішли до гарної синагоги»*

¹ Ця стаття – адаптований розділ книги, присвяченої збереженим синагогам історичної Волині, над англійським виданням якої працюють автори в Центрі єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі. Цей дослідницький та видавничий проект здійснюється коштом The Machover Trust. Автори висловлюють подяку Тамарі Дмитренко та Тетяні Самсонюк за допомогу у дослідженні.

*Та відкрили свої уста у співах і молитвах
Щоб подякувати та звеличити Того,
що живе у світлі,*

*Вони завершили молитви у красі, радості й трепеті,
І прагнули негайно сповнити заповіт Свята Куців,
Коли раптом з'явився осквернений
і проклятий народ*

Що вбивав чоловіків і жінок

Разом з їхніми дітьми [...]

Чотири тисячі від великого до малого [...]

[12, с. 16; 29, с. 243]

Місцева єврейська традиція в кін. XIX ст. слідувала опису Авраама Ашкеназі і вказувала на масове поховання євреїв біля східної стіни Великої синагоги; євреї відвідували це місце у день 9-го Ава, день руйнування Єрусалимського Храму [23, № 4; пор. 37, с. 357]. Інша місцева традиція вказувала на могилу молодят, убитих козаками під час весілля біля синагоги. В кін. XIX ст. це місце було обгороджене дерев'яним парканом [23, с. 11; 8, с. 12; 9, стор. 617]². Незважаючи на різанину, місто Дубно та його єврейська громада відродилися дуже швидко [29, с. 252].

Невідомо, чи «гарна синагога», згадана у «Цаар Бат Рабім», пережила повстання козаків. А втім, німецький мандрівник Ульріх фон Вердум згадав кам'яну синагогу у місті 1672 р. [52, с. 98; пор. 21, с. 45]. Вона згадана також у рішенні дубенського кагалу³ 1717 р., де йдеться про заборону будь-якому мандрівному кантору правити молитви у синагозі [19, с. 40; пор. 2]. Будівельні та просторові риси тієї синагоги невідомі, окрім того, що постанова кагалу 1740 р. зазначає існування двох жіночих відділень у синагозі, розміщених, мабуть, по південній та північній сторонах головної молитовної зали, де збиралися чоловіки [19, с. 8].

Окрім Великої синагоги, на поч. XVIII ст. була згадка про два менших будинки молитви. Вони на-

² Рехтман зазначає, що такі могили існують «у багатьох містечках Поділля та Волині, поблизу великих синагог» [27, с. 169]. Мотив могили молодят як місця шанування використав С. А. Анський у п'єсі «Дибук, або Між двома світами» (1914).

³ Кагал (гебр.) – правління автономної місцевої єврейської громади у Польсько-Литовській державі; надалі існував в Російській Імперії до 1844 р..

Рис. 1. Дубно. Велика синагога, вид з північного заходу.
Фото К. Кльоса, перед 1901 р. ПАН, 5093/В.

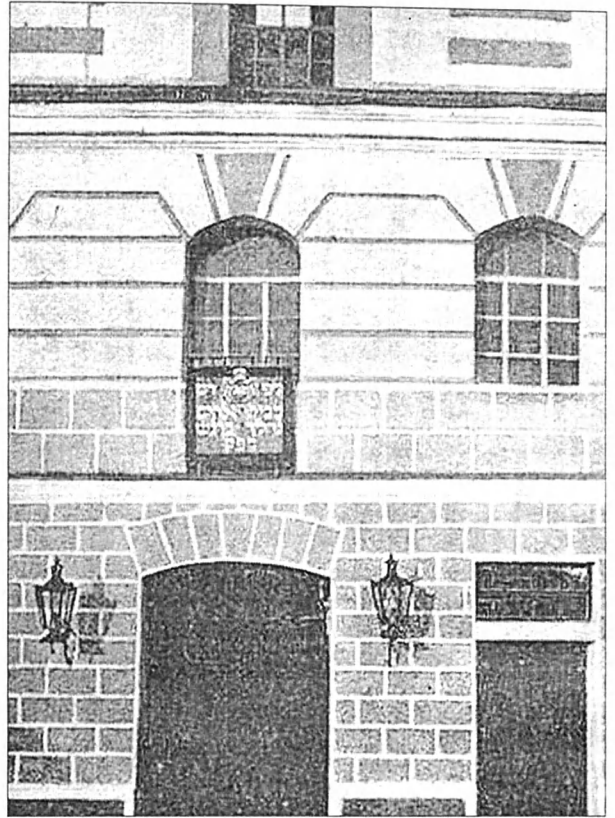

Рис. 2. Дубно. Головний вхід до Великої синагоги.
Фото 1910 р. За книгою: [19, с. 3].

зивалися Малий та Великий клойзи і слугували як місце молитви, а також місце вивчення Талмуду та рабинської літератури [17, стор. 88; 19, с. 42, 46, 50].

22 серпня 1752 р. велика пожежа настільки зруйнувала Дубно, що допомога була надана із сусідніх єврейських громад Старокостянтинова, Олики, Кременця, Острога та Бродів [19, с. 64]. Синагога та один з клойзів були сильно пошкоджені пожежею [19, с. 68]. Клойз, що залишився – скоріше за все – малий, став головним місцем молитви дубенських євреїв аж до відбудови Великої синагоги, яку було завершено на єврейську Пасху 1754 р. [19, с. 68]. Дата відбудови Великого клойза невідома; будівля існувала до 1998 р., коли її було фундаментально перебудовано під складські приміщення (рис. 30–31). Малий клойз згаданий у документах до середини XIX ст. Напевно, він згорів дощенту під час пожежі 1862 р. [45; 25, с. 302].

Можна припустити, що дворічна відсутність синагоги посилила тягіння до приватних будинків молитви та мін'янів⁴. Першим відомим приватним мін'яном у Дубні був мін'ян кравців і кушнірів, зазначений у пінкасі ще у 1749 році [17, с. 102].

⁴ Мін'ян (гебр. рахунок) – кворум з десяти дорослих чоловіків, необхідний для громадського богослужіння, або назва невеличкої синагоги чи молитовної кімнати.

У 1766 р. кагал заборонив приватні мін'яни на літній час, зобов'язавши усіх членів громади молитися у синагозі. Виключення стосувалися лише мін'янів у будинку рабина та декількох визначних членів громади [19, с. 104].

Будівництво Великої синагоги і відносини між власником міста та єврейською громадою. Велика синагога була відновлена до 1754 р., проте, вона вже не могла задовольнити потреби та амбіції єврейської громади, яка стрімко розвивалася наприкінці XVIII ст. Будівництво нової Великої синагоги у 1782–1795 рр. дає незаперечні докази того розквіту. Період буму для Дубна та його єврейської громади настав після Першого поділу Польщі у 1772 р. Відколи Львів приєднався до Австрії, важливі Контрактові ярмарки перенеслися звідти до теренів, які ще належали Польщі, і з 1774 р. вони відбувалися у Дубні. Місто процвітало за сприянням його спадкового власника з 1776 р., князя Міхала Любомирського (1752–1825)⁵. Він встановив 1789 р. три додаткових ярмарки, кожен з яких тривав два тижні. Навіть під час польсько-російських військових кампаній 1792–1794 рр., Любомирський

⁵ Володіння князя Станіслава Любомирського, разом з Дубном, були поділені між його синами Міхалом та Юзефом у лютому 1776 р. [15, с. 28].

Рис. 3. Дубно. Велика синагога, вид з північного заходу. Фото Ш. Зайчика, 1930-і роки. ПАН, 174776.

балансував між своїми обов'язками польського генерала та інтересами власника міста, йдучи на поступки заради останніх. Коли Дубно було остаточно приєднане до Російської Імперії під час Третього поділу Польщі 1795 р., Любомирський вирушив до Санкт-Петербургу, намагаючись переконати, хоч і безуспішно, імперських можновладців залишити контрактів ярмарки у Дубні. Ярмарки були перенесені до Києва, і період розквіту у Дубні завершився.

Хаїм Зеєв Маргольєш (Маргаліот, приблизно 1842 – після 1911 р.), маскіль, коронний рабин Дубна з 1878 р. та історик його єврейської громади [57; 7, с. 373–374], зазначав, що зведення нової синагоги почалося 1782 р. [19, с. 27]. Однак, рішення збудувати «кам'яну, велику, розкішну і славетну будівлю, щоб звеличити [славу] дому Бога нашого, малу святиню⁶, святу синагогу нашої громади» з'явилося в пінкасі⁷ кагалу, виданого тим самим Маргольєшем, лише 28 травня 1784 р. (19, с. 129–130).

Згідно з традицією, записаною Маргольєшем, зведення нової Великої синагоги підтримав князь Міхал Любомирський. Князь «наказав своїм слугам працювати безоплатно» на будові (або, за

⁶ «Мала святиня» (Єзекііль, 11:16) – метафора синагоги.

⁷ Пінкас – реєстр подій, що сталися у громаді.

іншим свідченням того ж автора, «він відправив своїх селян працювати на будівництві за мінімальну оплату»), і вимагав лише третину (чи половину) вартості будівельних матеріалів [18, с. 6; 20, с. 38; 19, с. 27]. Згідно з оповіддю, записаною Маргольєшем з уст старого місцевого жителя, у церемонії закладення наріжного каменю синагоги взяли участь єврейська старшина міста та князь; вони сиділи за столами, збитими з дощок і покладеними на винні бочки, пили горілку і частувалися пряниками. Князь благословив присутніх та побажав їм завершення будівництва і молитви «одному Богові, який створив небо і землю, і який тримає у своїх руках душі всіх живих» [20, с. 38; 19, с. 27]. Ці спогади спільної трапези євреїв та християн, незвичної у ті часи, а також слова князівського благословення видаються значущими, оскільки Міхал Любомирський належав до «вільних мулярів», масонів⁸. Щоб увічнити його благодійність, громада подбала про

⁸ Міхал Любомирський належав до масонської ложі «Wielki Wschód Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego» (пол.: Великий Схід Королівства Польського та Великого Князівства Литовського); він також заснував ложу «Doskonała tajemnica na wschodzie Dubna» (пол.: Досконала таємниця на сході Дубна) 1780 р. [35, с. 108, 127; 34, с. 38].

таблицю над входом до синагоги: таблиця містила монограму Міхала Любомирського «ML» під геральдичною князівською мантією з короною (рис. 2, 4). Гебрайський напис на таблиці – це вірш Псалмів 55:15: «і ходимо до Божого дому серед бурхливого натовпу» (тут і далі слова Святого письма подано за перекладом Івана Огієнка), доповнений зазначенням року. Виділені літери гебрайського напису позначають єврейський рік (5) 653, що відповідає 1792/3 рокам. Судячи з наявних зображень, таблиця була мармуровою, монограма і князівська мантія з короною були вилиті з металу, позолочені й пригвинчені до мармурової основи. На додаток, чотири литі Зірки Давида оточували мантію. Меморіальна таблиця була облямована металеву рамою із зубчастим верхнім краєм, який відлякував птахів (рис. 2, 4) [18, с. 6; 20, с. 38; 19, с. 27].

Згідно з Маргольшем, богослужіння у Великій синагозі почалося 1794 р. [19, с. 27]; величний ковчег Тори (арон кодеш), судячи з напису на ньому, був завершений наступного, 1795 р..

Незважаючи на зведення Великої синагоги, приватні будинки молитви також процвітали⁹. Вже перед Пасхою 1795 р. постанова кагалу нарікала, що «свята синагога була збудована через талан та благословення, як велична славетна будівля, а її відвідує мало людей (...) і кожен буде власне підвищення щоб скликати мін'ян у своєму будинку». Через це кагал наказав усім членам громади молитися у синагозі «або у Малому клейзлі чи Великому клойзі» у літній час, і заборонив усі приватні мін'яни, окрім тих, які належали громадській еліті. Однак 1797 р. спілка кравців і кушнірів отримала окреме приміщення в будинку нової синагоги «над вестибюлем (пулішем) з півдня» для їхнього дому молитви, який вони могли використовувати в будь-який день, окрім осінніх Свят [19, с. 144]. Наприкінці XIX ст. західна частина будівлі Великої синагоги містила чотири невеликих молитовні, дві на першому поверсі, й дві – на другому, де «чимало простолюдинів та ремісників» молилося упродовж року, окрім осінніх Свят, коли всі вони ходили до синагоги [20, с. 38; 19, с. 30; пор. 8, с. 281]. В будинку існувала також кагальна зала, яку використовували для громадських потреб навіть у 1880-тих, 40 років після скасування кагалів у Росії [9, стор. 616].

⁹ Під час зведення синагоги у 1791 році кагал заборонив канторам правити молитви у приватних будинках під час осінніх Свят, дозволивши їх лише у «святій синагозі або у клойзах» [19, с. 136]. Цікаво зауважити, що кагал безпосередньо не забороняв приватних будинків молитви, як він постановив 1776 р., а лише боронив канторам правити у тих будинках.

Рис. 4. Дубно. Таблиця над входом до Великої синагоги. Художник К. Пиллаті, кін. XIX ст. ВІД НМВ, No. 38869.

Зведення величної синагоги у 1782–1794 рр. за підтримки власника міста було виразною ознакою заможності, якої досягло місто упродовж двох десятиліть, коли там відбувалися Контрактові ярмарки. Ще однією ознакою важливості міста у єврейському світі стало заснування єврейської друкарні 1794 р. (діяла до 1820 р.)¹⁰. Як і синагога, єврейські книги друковані у Дубні протягом 1790–1800 рр., були позначені монограмою князя Міхала Любомирського.

Розміщення монограми власника на синагозі та єврейських книгах було виразом симбіозу магнатства і євреїв у Польсько-Литовській державі, симбіозу, який ізраїльський історик Моше Росман назвав «шлюбом з розрахунку» [30, с. 210]. Князь Міхал Любомирський підтримував зведення синагоги; цілком ймовірно його сприяння друкарні. Процвітання і добробут євреїв, які жили у його маєтку, були вигідні Любомирському, натомість євреї мали значні зиски від економічних можливостей та захисту, які надавав їм князь. Тим не менш, у 1807 р. Любомирський не погребував, всупереч звичаям, річною орендною платнею за ділянки, де розміщувалися синагога, клойзи та кладовище [19, с. 158].

Традиційно добрі стосунки між власником міста та єврейською громадою продовжувалася навіть після того, як Любомирські 1869 р. продали Дубно княгині Єлизаветі Олександрівні Барятинській (1826–1902). Наприклад, княгиня

¹⁰ Відомо, наприклад, що король Ян III Собеський (1629–1696), підтримував єврейську друкарню у його приватному місті Жовкві [5, с. 3].

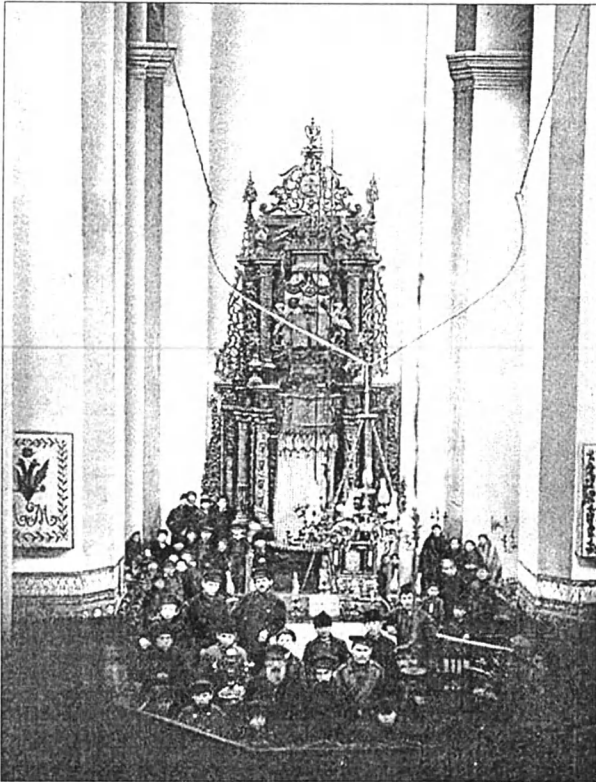

Рис. 5. Дубно. Велика синагога, вид ковчега Тори. Фото перед 1901 р. За книгою: Loukomski Ge. *Jewish Art in European Synagogues (from the Middle Ages to the eighteenth century)* (Лондон, 1947 р.), с. 130. Фото було відретушоване для усунення білків від верхнього вікна.

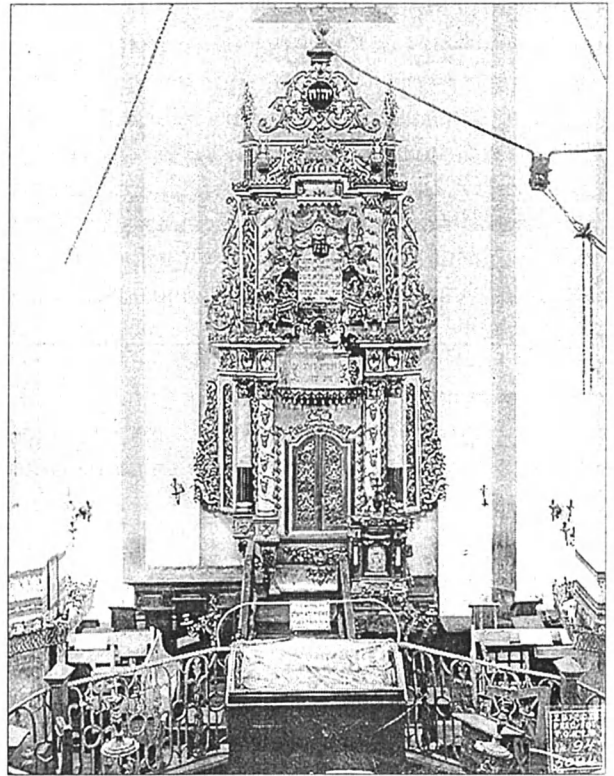

Рис. 6. Дубно. Велика синагога, вид ковчега Тори. Фото 1900-х років. ПАН, 5094/В.

Барятинська жертвувала щорічно 100 рублів на єврейську добротину їдальню для бідних, а тому їдальня відправила металевий вінок на її похорон. Її спадкоємиця, графиня Єлизавета Володимирівна Шувалова (1855–1938), продовжила добротину традицію. Вона забезпечувала дровами з власних лісів бідних та єврейську лікарню, а 1903 р. звільнила лікарню та богадільню від сплати оренди [19, с. 33, 183; 46, арк. 10 зв.]. Таким чином, на початку ХХ ст. власники міста охоче підтримували благодійні установи, аніж будівництва синагог, але суть відносин між власником міста та єврейською громадою залишилася незмінною.

Архітектура Великої синагоги. Велика синагога у Дубні знаходиться всередині колишньої єврейської дільниці, на розі сучасних вулиць Старої та Кирила і Мефодія.

Об'ємно-просторова композиція синагоги, що ймовірно збереглася від самого початку, є симетричною, хоча ця симетрія дещо порушена через похилу місцевість і масивні контрфорси північної сторони. Синагога складається з високого центрального об'єму молитовної зали, що вкритий двоярусним

шатровим дахом з восьмигранним центральним ліхтарем, та двоповерхових прибудов з південної, західної та північної сторін, що вкриті односхилими дахами (рис. 23–29). Прибудови були зведені одночасно з центральним об'ємом: вони справляють враження єдиного архітектурного твору, товщина стін незмінна по всій будівлі; західний вестибюль частково перекритий хрестовим склепінням, яке очевидно датується ХVІІІ ст., а молитовню, що розміщувалася там, було згадано вже 1797 р.

Назовні, верхня та нижня частини фасадів, що належали відповідно до молитовної зали та нижчих прибудов, помітно відрізняються. Верхня частина фасадів – тридольна, рівномірно членована рустованими пілястрами. Віконні прорізи зали, по три з кожної сторони, перекриті лучковими або півциркульними арками та облямовані пласкими наличниками.

На відміну від високої молитовної зали, стіни прибудов рівномірно почленовані парними лопатками, а карниз розмежує перший та другий поверхи прибудови. Центральне поле західного фасаду, де містився головний вхід, виділено трьома отворами, в той час як інші поля мають один або два отвори. Пофарбування центральної частини на поч. ХХ ст. імітувало рустування (рис. 2, 3), але пізніше ця особливість була усунена. Крім того, лучкові

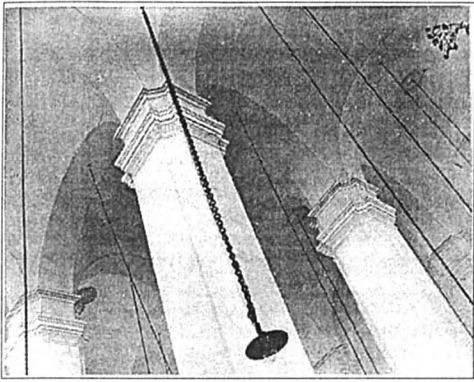

Рис. 7. Дубно. Велика синагога, вид склепіння. Фото Ш. Зайчика, 1930-і роки. ПАН, 174777.

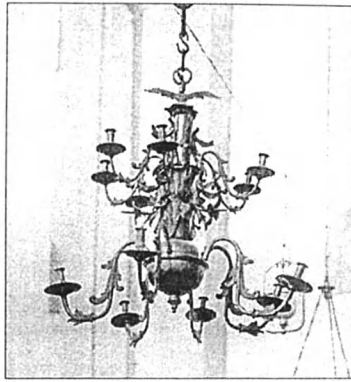

Рис. 8. Дубно. Мосяжний світильник у Великій синагозі. Фото С. Юдовіна, 1913 р. ЦПЮ.

Рис. 9. Дубно. Велика синагога, вид з південного сходу. Фото 1950 р. ДАРО, Ф. Р-204, Оп. 11, Спр. 7, арк. 276.

отвори центрального поля, були реконструйовані у прямокутні після II Світової війни.

Східний фасад синагоги не має прибудов і значно відрізняється від інших фасадів. Його центральна частина, яка відповідає молитовній залі, оточена бічними фасадами прибудов, що завершені половинними фронтонами. Рустовані пілястри ділили центральну частину фасаду на три поля по всій його висоті¹¹; нижні частини пілястр були втрачені можливо після II Світової війни. Нижній регістр центральної частини фасаду прорізаний двома круглими вікнами, розміщеними симетрично з півночі і півдня від ковчега Тори, який займав середину східної стіни в інтер'єрі молитовної зали [рис. 11, 12, 25, 29].

Зміни, що сталися в екстер'єрі синагоги з початку ХХ ст., відображені у ряді фотографій. Отже, на найстарішому відомому фото (рис. 1) будівля пофарбована у контрастні кольори, призначені відповідно для виступаючих і заглиблених поверхонь, як це було прийнято у Російській Імперії. Заглиблені поверхні темні, а виступаючі – світлі. На тому етапі, восьмигранний ліхтар на даху синагоги був оздоблений наріжним рустуванням і пофарбований подібно до інших стін. На фото, відзнятих 1910 р. (рис. 2), стіни пофарбовані інакше: заглиблені поверхні світлі, коли виступаюче рустування темне. Вже у 1910 році даховий ліхтар був покритий бляхою, що сховала наріжні русти. Ще одне фото, відзняте до I Світової війни, показує ковану металеву огорожу з цегляними стовпами, що відгороджувала подвір'я з північної сторони синагоги.

Майже рік після початку I Світової війни, у вересні 1915 р., центральна частина Дубна була

¹¹ Зображені на фото Соломона Юдовіна, 1913 р. [56, с. 36].

зайнята австрійськими та німецькими військами, тоді як росіяни тримали передмістя Сурмичі, і упродовж півроку лінія фронту простягалася вздовж Ікви. Росіяни відвоювали Дубно під час Брусилівського прориву у травні 1916 р. Єврейські квартали міста сильно постраждали під час боїв і Велика синагога була сильно пошкоджена [8, с. 10; 54, с. 272].

Фото, відзняте після 1923 р., показує процес реконструкції синагоги: верхні реєстри фасадів вже були побілені. До 1930-х років синагога остаточно повернулася до колишньої величності та блиску (рис. 3). У міжвоєнний період стіни синагоги пофарбували у світлий колір, позбувшись «російської» двокольорової схеми. В той же період було усунене пофарбоване «рустування», що оточувало головний вхід.

Головний, чоловічий вхід до синагоги, зображений на рис. 2, розміщувався у центрі західного фасаду, і виходив на сьогоднішню вулицю Кирила і Мефодія (сьогодні цей вхід замуруваний). Він вів до головного вестибюлю, звідки можна було дістатись до молитовної зали та анфілади допоміжних приміщень. Жінки користувалися окремим входом на північ від головного входу. Сходи, що вели на другий поверх приміщення для жінок, займали більшу частину північно-західного приміщення прибудови. Інші, зовнішні сходи, вели до жіночого входу, що був на другому поверсі північної сторони (рис. 1, 3). Існували також й інші входи, що провадили до західної, південної та східної прибудов, ведучи до допоміжних приміщень. Як було зазначено вище, західна прибудова містила чотири малих молитовні, дві на першому поверсі, дві – на другому.

Рис. 10. Дубно. Велика синагога, вид з північного заходу.
Фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦЄМ.

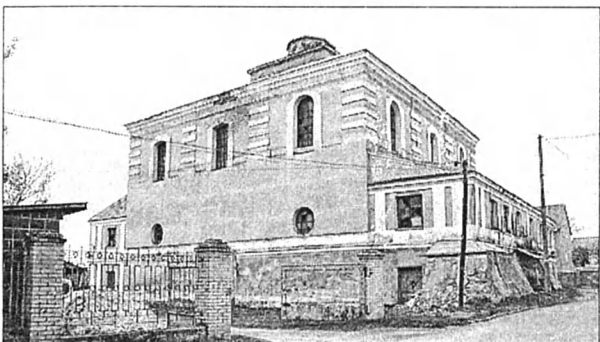

Рис. 11. Дубно. Велика синагога, вид з північного сходу,
фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦЄМ.

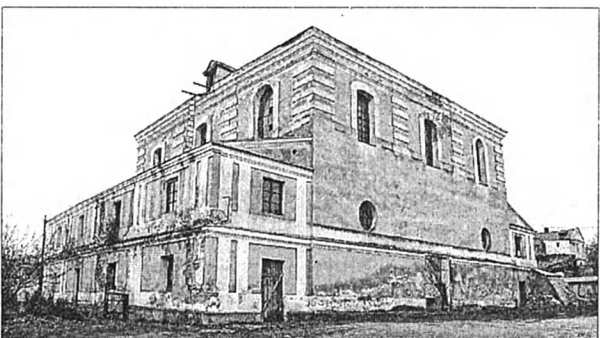

Рис. 12. Дубно. Велика синагога, вид з південного сходу,
фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦЄМ.

Рис. 13. Дубно. Велика синагога, вид з південного
заходу, фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦЄМ.

Судячи з масивних пілястр першого поверху, що могли витримувати значні навантаження (рис. 23), та залишків склепінь, принаймні деякі приміщення на першому поверсі прибудов були перекриті хрестовими склепіннями. Легкі частини стіни над вікнами другого поверху [див. поперечний переріз, рис. 29] свідчать про пласкі дерев'яні стелі, які перекривали жіночі приміщення другого поверху. Трицентрові аroachні отвори забезпечували жіночим приміщенням зоровий та звуковий зв'язок з молитовною залюю з півночі, заходу та півдня (рис. 14). Жіночі приміщення першого поверху були зв'язані із залюю лучковими отворами із залізними ґратами, які, видається, були згодом замуровані (рис. 16).

З вестибюлю чоловіки входили до молитовної зали із заходу, одразу звертаючись до напрямку молитви. Об'єм зали побудовано за дев'ятипольовою схемою, де чотири масивні восьмигранні пілони підтримують дев'ять парусних склепінь. Пілони з чотирьох сторін збагачені пласкими пілястрами: дванадцять пілястр подібного перетину розташовані при стінах навпроти пілонів, а центральні пілони і пристінні пілястри з'єднані трицентровими попружними арками. Простір, визначений чотирма центральними пілонами та дванадцятьма пілястрами, створював у відвідувача враження «купола, що покоїться на 16 колонах у 4 ряди», як зазначив єврейський оповідач [20, с. 38; 19, с. 27]. Очевидна різниця між чотирма центральними пілонами та дванадцятьма пристінними пілястрами, разом із згадкою про дванадцятирічний термін будівництва [20, с. 38; 19, с. 27], натякав, в уяві вірних, на Дванадцять колін Ізраїлю, важливу складову месіанських очікувань. Вага склепіння розподілялася між 16-ма опорами і дванадцять ніш полегшували конструкцію зовнішніх стін; все це дозволяло рівномірно прорізати ці стіни дванадцятьма великими аroachними та лучковими вікнами, по три з кожної з чотирьох сторін зали. Пілони і пілястри були оздоблені п'єдесталами, капітелями та фризамі з тягнутими профілями. Ці розкреповані профілі надавали споруді виразної барокової динаміки форм. На додаток, п'єдестали були оздоблені поліхромією, згодом перефарбованою кілька разів сірими та охристими смугами, які частково збереглися під побілкою (рис. 6, 17). П'єдестали колись мали литі мосяжні консолі, на яких стояли свічки, що освітлювали центральну біму (рис. 5, 6).

Ковчег Тори стояв посередині східної стіни, під лучковим вікном. На найдавнішому відомому фото, що було відзняте до 1901 р., ковчег Тори виглядає доволі занедбаним, частково, навіть, пошкодженим з південної сторони (рис. 5). Фото 1900-х рр.

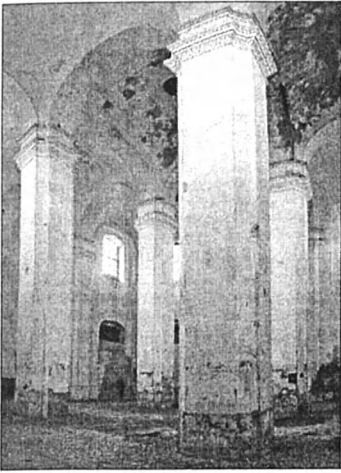

Рис. 14. Дубно. Велика синагога, внутрішній вид на північний схід, фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦЕМ.

Рис. 15. Дубно. Велика синагога, внутрішній вид на схід, фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦЕМ.

відображає набагато кращий стан ковчега, відремонтваного, пофарбованого і позолоченого (рис. 6). Ковчег був багатоярусною дерев'яною конструкцією, приставленою до стіни; до нього провадив осьовий сходовий марш. Основа ковчега, вигнута і звужена донизу, оздоблена завитками й рокайлем, мала гебрайський напис, що згадував майстра Зе'єва Вольфа Сиркіса, який позолотив ковчег Тори 1901 р. [14, с. 3].

Перший ярус ковчега був побудований на хвилястому та ступінчастому плані. Він включав центральну шафу для Тори, до якої прилягали з боків по дві коринфські колони, різьблені пілястри і ажурні дерев'яні «крила». Дверцята шафи мали гебрайський напис з молитви Авіну Малкейну: «Отче наш, Царю наш, відчини ворота небес для нашої молитви». Слова молитви займали шість круглих панелів, по три на кожній стулці дверцят, розділених рясним різьбленням. Внутрішні коринфські колони були прикрашені виткою виноградною лозою, яка ймовірно натякала на біблійний вірш «Немов виноград на пустині, знайшов Я Ізраїля» (Осія 9:10). Парні колони були канельовані у нижній третині їхніх фустів. Пілястри і бокові «крила» вкривала рясна різьба. Нижня частина «крила» містила зображення морського чудовиська, які, можливо, натякали на збірку молитов Перек Шіра (Розділ співів) [33]. Цей ярус ковчега завершував розкрепований антаблемент, прикрашений позолоченими увігнутими рефлекторами. Випуклий ламбрекен заповнював центральний розрив антаблементу; на ньому містився гебрайський напис: «І зробиш віко зо щирого золота», (Вихід 25:17), який відноситься до золотого віка біблійного ковчега За-

повіту. Картуш із написом «Корона Тори» і двома птахами з боків, які напевно натякали на херувимів, що сиділи на біблійному ковчезі Заповіту, був розміщений над ламбрекеном і шафою Тори. Дві вази вінчали колони нижнього ярусу.

Другий ярус ковчега Тори містив Скрижалі Заповіту, який охороняли два грифони, також уособлення херувимів; до них прилягали коринфські колони, різьблені панелі та бокові «крила». Гебрайський напис на спогад про відновлення синагоги був розміщений під Скрижалями Заповіту. Видима частина напису проголошувала: «На вічну пам'ять / Великий ремонт [...] Великої / синагоги, рік р. Шмуеля / сина р. Єгуди Лейба [...] Йона». Повне ім'я спонсора було наголошено, і числові значення наголошених літер зазначали рік 1901. Цей напис згадував ремонт і позолочення ковчега Тори, виконані 1901 р. за ініціативою і пожертвами габая¹² Великої синагоги Шмуеля Горовіца майстром Вольфом Сиркісом [20, с. 38; 14, с. 3]. Скрижалі Заповіту, увінчані короною, оточувала відкрита завіса, яка символізувала завісу Святого Святих в єрусалимському Храмі. Різьблена виноградна лоза вилася по прилеглих колонах, дещо простіших, ніж ті дві, що прилягали до шафи з Торою. Ярус завершували карниз і парапет. Дві вази, що стояли перед парапетом, вінчали колони другого ярусу. Центральний картуш парапету, який підтримували два олені, мав гебрайський напис: «І вінс він / ковчега / до скінії», Вихід 40:21 (з незначними змінами). Наголошені літери у цьому вірші позначають 1795 рік, тобто дату завершення ковчегу Тори. Увесь ковчег вінчали бічні наверхі, а центральний картуш оточував ажурний рокайль; картуш містив тетраграму – чотири гебрайські літери, які передають невимовне ім'я Всевишнього. Ваза із різьбленою рослиною височіла над цим картушем, досягаючи нижнього краю вікна.

Пюпітр (амуд) провідника молитви стояв перед ковчегом Тори з південної сторони. Пізньобароковий стиль пюпітру слідував стилю ковчега Тори; цілком ймовірно, що обидва об'єкти створив один майстер. Паперова таблиця шівіті стояла на пюпітрі провідника молитви; вона була обрамлена архітектурною композицією з бічними колонками, дуже схожими на зовнішні колони першого ярусу ковчега Тори, розкрепованим антаблементом, а також парапетом з центральною вазою, яку підтримували різьблені леви, що стояли на задніх лапах. Два консольні канделябри були прикріплені до пюпітру, а на столі стояло чимало підсвічників.

¹² Габай (гебр.) – староста синагоги.

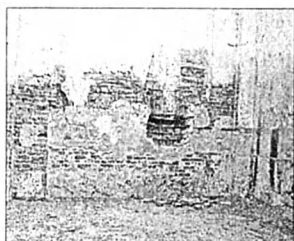

Рис. 16. Дубно. Велика синагога, внутрішній вид північної стіни. Фото В. Левіна, 2011 р. Архів ЦСМ.

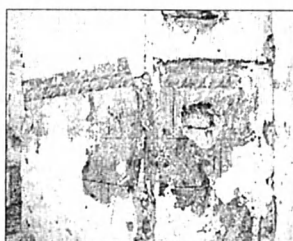

Рис. 17. Дубно. Велика синагога, поліхрамний розпис на південно-західному пілоні, фото В. Левіна, 2011 р. Архів ЦСМ.

Восьмигранна біма (платформа для читання Тори) займала центр зали і стояла поміж чотирьох пілонів. Вона була огорожена кованим поруччям; на неї вели південні та північні східці. Стіл для читання Тори стояв на східній стороні платформи. Таблиця, прикріплена над столом, була пожертвою Зеєва, сина Шмуеля, 1874 р. Гебрайський напис повчав: «Краще не дати обіту, ніж дати обіт і не сповнити!», Екклезіяст 5:5, і «Що вийшло з уст твоїх, будеш додержувати й будеш виконувати», Повторення Закону 23:24 (цей вірш слідує за обговоренням обітів у Повторенні Закону).

Молитовну залу освітлювали численні мосяжні світильники (рис. 8), пізніше – гасові лампами (рис. 5, 6), і врешті-решт – електричне світло (рис. 7). Деякі лампи звисали на металевих ланцюгах і стрижнях; два таких стрижні збереглися на західній стіні зали, над входом.

Велику синагога ремонтували декілька разів протягом XIX–XX століть. Документи свідчать про ті роботи, хоча їх фізичні та видимі наслідки не завжди можна співвіднести з документами. Отже, терміновий ремонт стіни у «Святій синагозі» 1823 р. був здійснений завдяки пожертві Зеліга, сина Залмана, сина Рафаеля з Бродів [19, с. 166]. Ймовірно, цей ремонт включав зведення масивних контрфорсів з північної сторони синагоги (рис. 10–12, 23).

Габай синагоги Меїр Шумський 1866 р. перепланував підвали синагоги, щоб там зберігати у безпеці ритуальні предмети [19, с. 30]. Габай Шмуель Горовіц 1901 р. здійснив великий ремонт. Окрім опорядження екстер'єру та відновлення ковчега Тори, що було обговорено вище, дерев'яну підлогу синагоги замінили на цементну плитку, яка частково збереглася і по сьогодні [19, с. 28]¹³.

¹³ Цей ремонт могла спричинити пожежа, що сталася у квітні 1895 р. В той час «більш ніж півміста» повністю згоріло, так само як і усі пінкаси громади та її архів [13, с. 1; 20, с. 30].

Архітектура Великої синагоги, незважаючи на чималі ремонтні роботи, залишилася пам'яткою часів свого походження – кінця XVIII століття. Збереглася об'ємно-просторова композиція, притаманна архітектурі синагог часів Речі Посполитої: поєднання майже кубічного об'єму молитовної зали з нижчими прибудовами, прилеглими до неї з півдня, заходу і півночі. Центральний об'єм, тридольний на кожному фасаді, був покритий шатровим дахом, добре відомим на той час в архітектурі деяких кам'яних синагог (наприклад, у Великій Приміській синагозі Львова) та багатьох дерев'яних синагог. Ця схема пізніше була повторена у кількох південних волинських синагогах, зокрема, у Горохові й Радивиліві. Внутрішній простір був підпорядкований дев'ятипольовій схемі, відомій у регіоні з XVII ст. (Острог). Разом з вихідними рисами цієї схеми, Велика синагога включала елементи пізнього бароко, що виникли у XVIII ст., а також новітні парусні склепіння. Її головні літургійні елементи – ковчег Тори і біма – були типовими творами єврейського сакрального мистецтва XVIII ст., поширеними у доволі великому ареалі.

Ритуальні предмети, життя громади та єврейська колективна пам'ять. Пожертви ритуальних предметів до синагоги були одним з найдоступніших шляхів для вираження особистої відданості релігії, а також заможності та положення у громаді. Предмет пожертви ніс на собі ім'я дарувальника, набував меморіальної функції та нагадував про жертводавця протягом століть після його смерті. Такі предмети могли використовуватися під час щорічного поминання, якого удостоювалися століттями визначні та шановані прочани дубенської громади.

Отже, щорічні поминання дубенського рабина та видатного каббаліста р. Йосефа Йоске (обіймав посаду у 1698–1706 рр.), сина ковельського рабина Єгуди Юдла і предка історика Шимона Дубнова, супроводжувалися молитвою Ель мале рахамім [20, с. 26; 19, с. 13; 23, с. 18–19; 49, стор. 1–7]. Інших рабинів також вшановували у молитвах, а предмети, які вони пожертвували синагозі, зберігалися з поч. XVIII ст., з часів, які передували зведенню теперішньої Великої синагоги. Серед таких предметів були сувій Тори, подарований рабином Єгошуа Хешелем, сином Еліазара (обіймав посаду у 1719–1729 рр.) [23, с. 21]; сувій Тори, завіса для ковчега Тори, та ламбрекен до неї, вишиті знаком священницького благословення й подаровані рабином Іцхаком Моше Каганою (обіймав посаду у 1741–1745 рр.) [23, с. 22; 19, с. 14]; завісу до ковчега Тори, яку рабин Зеєв Вольф, син Нафталі

Рис. 18. Завіса та ламбрекен ковчега Тори, що висіли у Великій синагозі, 1727 р. Фото К. Кльоса, 1916 р. ПАН, 5099/В.

Рис. 20. Щити та указки для Тори віднайдені під час експедиції С.А. Ан-ського до Великої синагоги. Фото С. Юдовіна, 1913 р. За книгою: [3, с. 44].

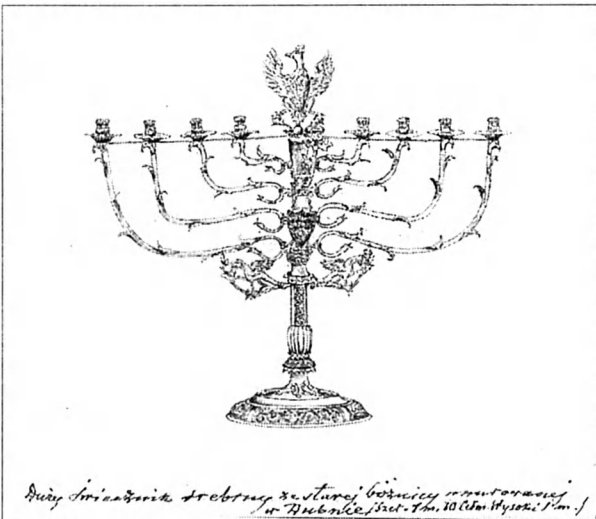

Рис. 19. Срібна ханукальна менора з Великої синагоги. Художник Ксаверій Піллаті, кін. XIX ст. ВДНМВ, No. 38866.

Гірца (обіймав посаду у 1777–1800 рр.), придбав у Гданську [23, стор. 25]. Завісою, подарованою рабином Шаулем, сином Ар'є Лейба з Амстердаму (1717–1790, обіймав посаду у 1745–1755 рр.) у пам'ять про його дружину Міріам Діну, користувалися ще наприкінці XIX ст. на Велику суботу¹⁴

¹⁴ Субота, що передує святу Пасхи.

та Суботу Покути (Шаббат Тшува)¹⁵ – у ті дні, коли за звичаєм міський рабин проповідував у синагозі [18, с. 7; 19, с. 15; 23, с. 22–23]. Маргольєш залишив докладний опис інших завіс ковчега Тори XVIII ст., якими користувалися у Великій синагозі в особливі дні [19, стор. 28–30]. Він також зазначив, що на той час у синагозі було від 60 до 70 сувоїв Тори [20, стор. 38; 19, с. 28, 30].

Розкішні завіси ковчега Тори та інші ритуальні речі були предметами особливої громадської опіки. Запис 1831 р. пояснює, що «усі золоті, срібні та мідні предмети, а також святі шати Великої святої синагоги» знаходилися в руках служки Єшаягу, сина Йоеля. Після його смерті 1831 р., його пасинок Шимон, обійняв цю посаду і відповідальність за речі, щоб забезпечити свою матір, Єшаягову вдову [19, с. 169–171]. Габай Великої синагоги Меїр Шумський 1866 р. спорудив щось на кшталт сейфу у погребі синагоги для зберігання цих предметів [19, с. 30].

Ритуальні предмети з гордістю демонстрували відвідувачам та фотографам. Отже, фото 1916 р. зображають 4 вишиті завіси на ковчег Тори і два ламбрекени. Один з них (рис. 18) був подарований

¹⁵ Субота між єврейським Новим роком (Рош Гашана) та Днем спокути (Йом Кіпур).

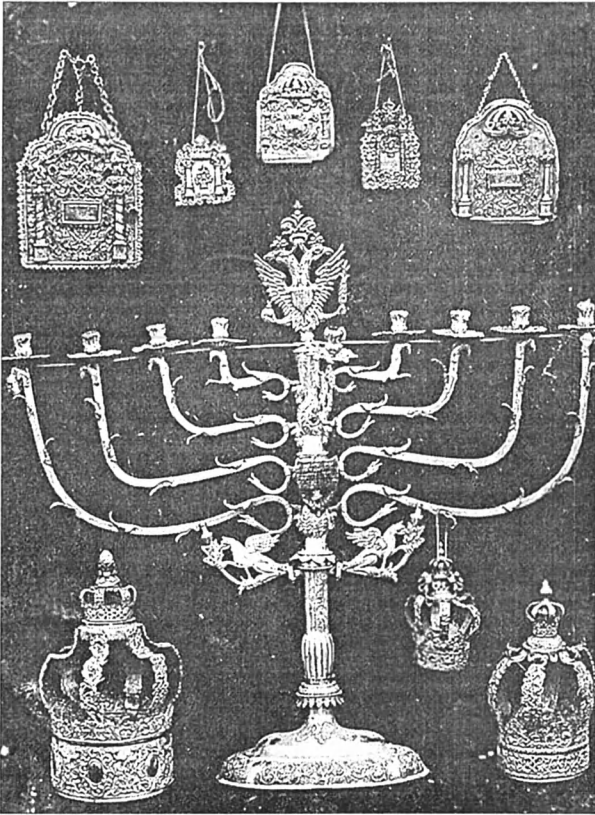

Рис. 21. Ханукальна менора, корони та щити Тори з Великої синагоги. Фото К. Кльоса, 1916 р. ПАН, 5098/В.

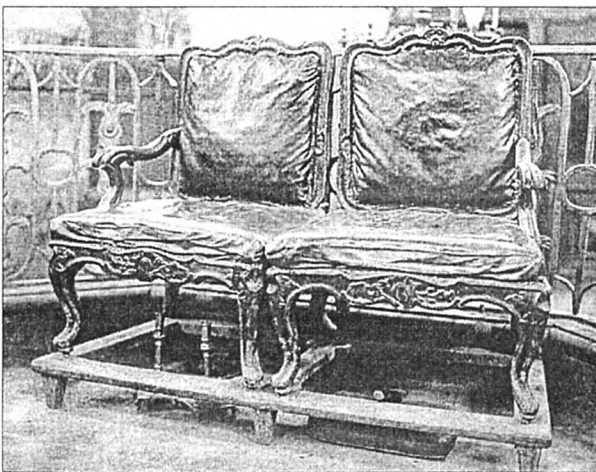

Рис. 22. Крісло для церемонії обрізання на бімі у Великої синагоги. Фото С. Юдовіна, 1913 р. ЦПЮ.

1727 р. Яковом і Гіршем, синами Єгуди Лейба, і наприкінці XIX ст. служив під час молитви Мусаф¹⁶ в останні дні Пасхи та Свята Куців (Шміні Ацерет) [19, с. 29].

Художник-графік Ксаверій Піллаті наприкінці XIX століття і фотограф К. Кльос 1916 р. доку-

¹⁶ Мусаф – додаткова служба, яку правлять на Шабат та свята.

ментували три корони Тори у Великій синагозі (рис. 21). Всі три корони були подібні за формою і стилем до тих, що виготовлялися у Львові, та, можливо, у Бродях наприкінці XVIII ст.– початку XIX ст. [50; 39]. Під час етнографічної експедиції С. А. Ан-ського (1863–1920) [53, с. 202–203] було сфотографовано 19 срібних тасім (щитів Тори) та 14 срібних указок Тори, що зберігалися у Великій синагозі 1913 р. (рис. 30) [3, стор. 44]. Лише п'ять з цих щитів з'являються на фото Кльоса 1916 р. (рис. 20), і три з них зображені Ксаверієм Піллаті. Щити та деякі указки виявляють схожість з тими, яких виробляли у Львові у XVIII та XIX ст. [39]¹⁷. Стилистична схожість між львівськими, бродівськими та дубенськими ритуальними предметами не обов'язково означає їхній імпорт з міст Галичини до Дубна, оскільки їхні пробірні знаки невідомі. Більш ймовірно, що ці три єврейські громади належали до єдиного культурного ареалу в часи Польсько-Литовської держави, і навіть пізніше, у XIX ст. Крім того, історичні свідчення про єврейських майстрів срібних та золотих справ, а також мосяжників, які проживали у Дубні і мали свою власну молитовню у середині XIX ст. [42; 43; 44; 46, арк. 31; 47; 40; 41], може вказувати на місцеве виробництво єврейських ритуальних предметів, окрім виробництва для загального ринку.

Найціннішим ритуальним предметом Великої синагоги був срібний дев'ятисвічник, ханукальна менора, 110 см завширшки й 100 см заввишки (рис. 19, 21). За свідцтвом Маргольєша, її свічки запалювали не лише під час Хануки, а також і суботніми вечорами та на інші свята [19, с. 28]. Маргольєш також розповідає, що менору викрав один християнин, який наважився в суботу погасити свічки, зламав менору і продав її. Випадково побачили, як він продавав менору, заарештували його, а рештки менори повернули до синагоги [19, с. 28]. Цим переказом можна пояснити пам'яткову табличку уміщену на стволі менори – її ледве видно на фото, проте напис був опублікований Маргольєшем: «Як вічний / знак та пам'яткова жертва / старшині [товариства] шинкарів та членам товариства / в 1837 році чиста менора, що [колись] була пожертвована синагозі, була викрадена і віднайдена пошкодженою, і добротою своїх сердець вони її знову гарно відремонтували і завершили на Гошана Раба¹⁸ 1838 р., на віки вічні, до прищестя

¹⁷ Ці указки мають дві кулі, одна нагорі, а друга посередині циліндричного стрижня, часто з ажурного срібла, з великою манжетою над рукою, якою вказують на текст.

¹⁸ Сьомий день єврейського Свята Куців.

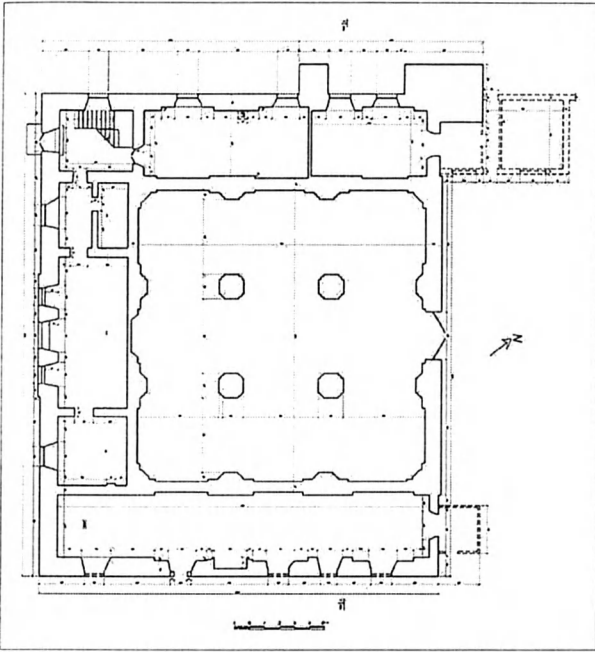

Рис. 23. Дубно. Велика синагога, план першого поверху. Обмірне креслення 1984 р. Архів ЦСМ.

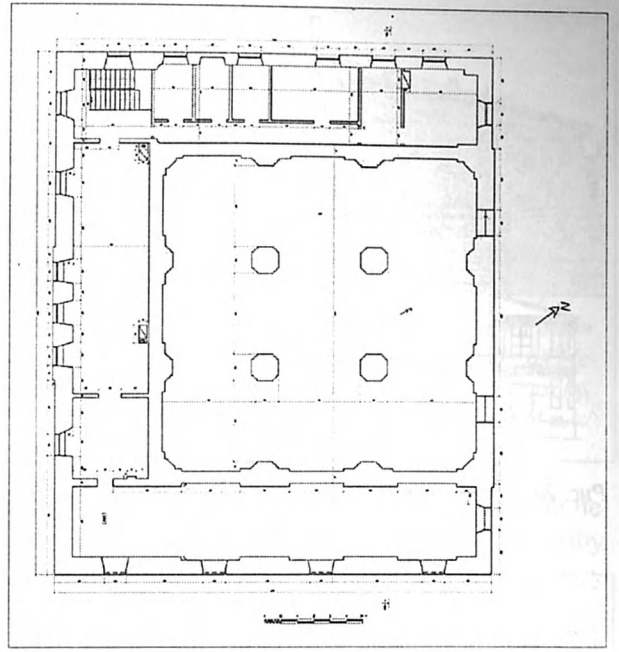

Рис. 24. Дубно. Велика синагога, план першого поверху, 1984 р. Архів ЦСМ.

Месії». Інша присвятна табличка, уміщена на двоголовому орлові й опублікована Маргольєшем 1910 р., гласить: «А це справа оновлення менори, коли товариство шинкарів додало до неї багато срібла, 1816 р.». Однак, двоголовий орел – герб Росії – помітний лише на фото 1916 р. (рис. 21). Відмінним чином, на малюнку кінця XIX ст., менору прикрашав польський геральдичний орел (рис. 19). Можна припустити, що польський одноголовий орел, що датується часами до поділу Польщі, був замінений російським, двоголовим і більш «політично коректним»¹⁹. Однак, в цьому випадку походження присвятної таблички 1816 р. залишається незрозумілим. Інше припущення полягає на приналежності двоголового орла до якоїсь іншої менори, звідки її перенесли до цієї щойно наприкінці XIX ст., після того, як був зроблений малюнок Ксаверія Піллаті.

Важливий предмет меблювання синагоги – крісло для церемонії обрізання, так зване «крісло пророка Іллі» – бачимо на фото 1913 р. (рис. 22). З одного боку цього крісла сидав сандак («супутник

дитини»), який тримав немовля під час церемонії, залишаючи інший бік вільним для Пророка Іллі, якого вважали покровителем та охоронцем новонародженого, присутнім при кожному обрізанні. У Дубні крісло, шанований предмет, стояв у тильній, західній частині біми. Це було подвійне крісло, зібране з двох звичайних крісел, оздоблених орнаментом у стилі рококо. Менші предмети, помітні на фото під кріслом – латунні свічники, і можливо, дерев'яна палиця та шкіряна подушка, зняряддя, відоме як пральник: його уживали для закликів громади до тиші й порядку [4, с. 25].

Більшість дубенських євреїв щоденно молилися у розмаїтих будинках молитви, і лише один з них – Авраама Мордехая Меєрсона – збережений на вул. Замквій (рис. 32). Лише Велика синагога, окрім місця молитви, правила також головним громадським приміщенням. Зокрема, 15 жовтня 1884 р. у Великій синагозі святкували 100-річчя видатного громадського діяча та філантропа, сера Мозеса Монтефіоре (1784–1885). Сторіччя Монтефіоре святкували у багатьох єврейських громадах світу, і ці обходи свідчили про важливе місце, яке займав ювіляр у колективній пам'яті євреїв, місце захисника та прихильника пригноблених євреїв у Росії, Палестині, Сирії, Румунії та в інших країнах. У Дубні святкування складалося з проповіді мовою їдиш, яку виголосив місцевий достойник Шалом Меєрсон та проповіді коронного рабина Хаїма Зеєва Марголієша, виголошеної російською мовою, а також молитов у виконанні кантора Якова

¹⁹ Заміна геральдичних польського, російського та австро-угорського орлів у синагогах Східної Європи була повторюваним сюжетом. Наприклад, див. архівне свідчення щодо заміни геральдичного орла Габсбургів на польського орла в Бучачі 1934 р. [51]. Цю тему використав єврейський письменник, нобелівський лауреат Шмуель Йосеф Агнон в оповіданні «Ма'асе га-менора» (Історія Менори) [1]. Щодо мотиву орлів на синагогальних свічниках, див. [28].

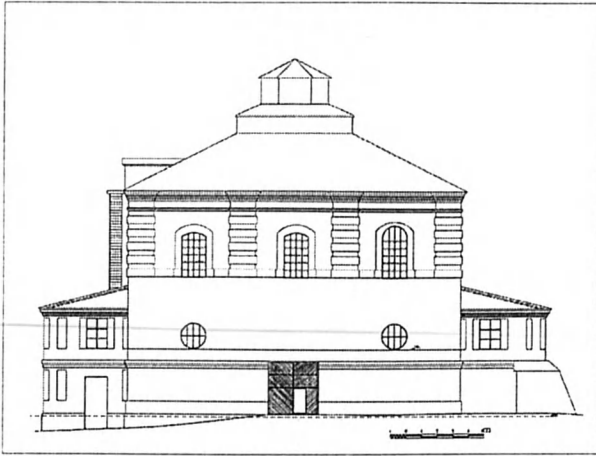

Рис. 25. Дубно. Велика синагога, східний фасад, 1984 р. Архів ЦЄМ.

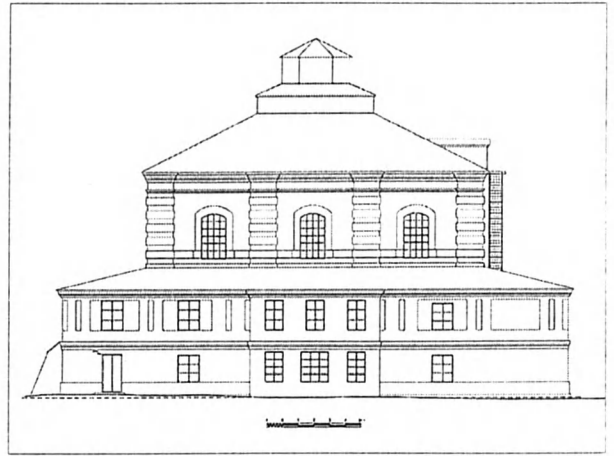

Рис. 26. Дубно. Велика синагога, західний фасад, 1984 р. Архів ЦЄМ.

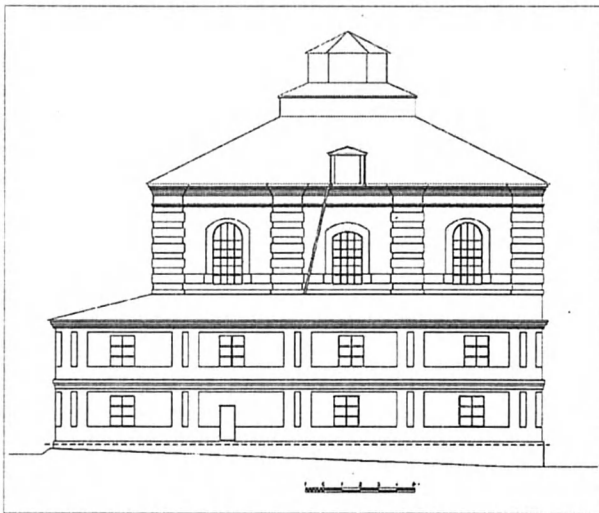

Рис. 27. Дубно. Велика синагога, південний фасад, 1984 р. Архів ЦЄМ.

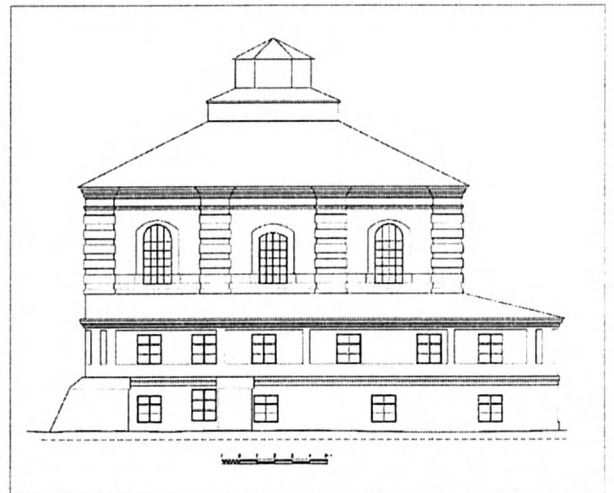

Рис. 28. Дубно. Велика синагога, північний фасад, 1984 р. Архів ЦЄМ.

Скеля Блїндмана. Звіт про святкування склав Авраам Бер Готтлобер (1810–1899) – один з найвидатніших маскилів Росії [10, с. 1339]. Наступного року Готтлобер сповістив читачів про службу з нагоди смерті Мозеса Монтефіоре: молитви співав Блїндман, а хвалебне слово сказав рабин Моше Натан [11, с. 969].

Ритуальні предмети, що були подаровані визначними членами громади і якими користувалися у пам'ятні дні, були просякнуті пам'яттю і служили її ритуальному затвердженню. Просторовий і символічний зв'язок між синагогою і пам'ятками часів повстання Хмельницького (ця тема безперервно формувала свідомість українського єврейства) – братська могила страчених євреїв та могила молодят – перетворив дубенську Велику синагогу на місце єврейської пам'яті.

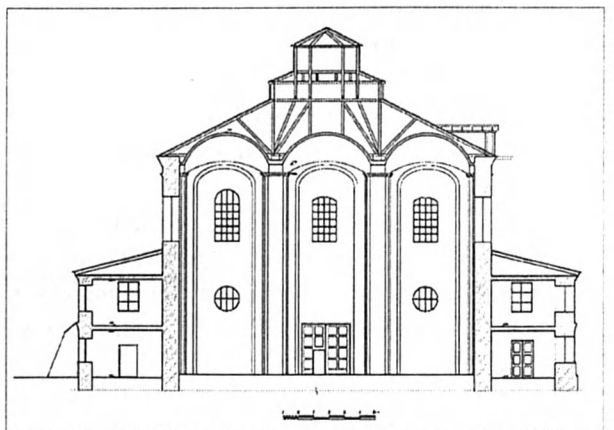

Рис. 29. Дубно. Велика синагога, північний фасад, 1984 р. Архів ЦЄМ.

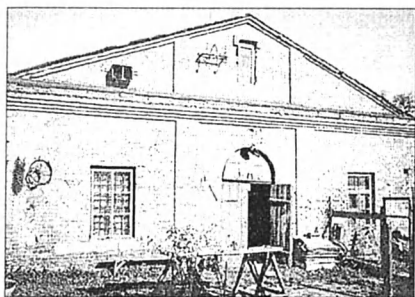

Рис. 30. Дубно. Старий дім молитви, західний фасад.
Фото І. Фуголя, 1998 р. Архів ЦЄМ.

Рис. 31. Дубно. Старий дім молитви, молитовна зала, західна стіна.
Фото І. Фуголя, 1998 р. Архів ЦЄМ.

Рис. 32. Дубно. Колишній Бейт Мідраш Авраама Мордехая Мерсона, вид з північного заходу.
Фото С. Кравцова, 2011 р.
Архів ЦЄМ.

Синагога без громади. Друга світова війна спричинила руйнування синагоги, подібні до втрат завданих під час попередньої війни. Вони відображені на фото (рис. 9) та описі складеному 1950 р. рівненським підприємством «Сільелектро»: «Здание синагоги во время войны сильно повреждено, правая часть пристроя совершенно разбита, лишена крыши, потолочного перекрытия и с основным зданием и имеет большие трещины. Фасадное и левое крыло основного здания так же не имеет крыши, окон, потолочного перекрытия, отсутствуют двери. Внутри здания никаких деревянных облицовок а также художественных росписей нет. Голые стены в трещинах с обваливающейся штукатуркой и почерневшей побелкой, требуют немедленного ремонта, сметная стоимость кот. определяется в 430 тыс. рублей» [48, арк. 267]. Крім того, огорожа синагоги була знищена; усі предмети інтер'єру зникли, а меморіальна таблиця над входом розбита. Синагогу використовували для молитви євреї, які повернулися до міста: за інформацією місцевих урядовців, по суботах там молилося 10–15 людей, а на свята в синагозі збиралося близько 50 євреїв [48, арк. 268].

Улітку 1950 р. влада перетворила Велику синагогу на місце «організації майстерень, виробничої бази та заготівлі вузлів будівництва Іванівської, Млинівської та Берегівської ГЕС» [48, арк. 260, 271, 281]. Проведено реконструкцію, в межах якої був замурований головний вхід, прорубаний портал через ковчег Тори, і авто-оглядова яма була влаштована у молитовній залі. У 1984 була запланована нова реконструкція, цього разу вже для потреб ДТСААФу. Проектна документація, розроблена рівненською філією «Укржилремпроєкту», відображала існуючий стан будівлі (рис. 23–29), і пропонувала звичайні ремонтні роботи. Роботи були виконані і у 1980-х рр. будівля непогано утримувалася. Її знов пофарбували у два кольори,

підкресливши виступаючі деталі. За міськими переказами, голова місцевого відділення ДТСААФу, євреї, особливо піклувався про колишню синагогу і намагався зберегти будівлю якомога краще²⁰.

У незалежній Україні ДТСААФ був розформований, а приміщення синагоги передане 1993 р. Історичному музею міста Дубна. В ті роки, Ізраїльська організація вихідців з Дубна пробувала заопікуватися будівлею. На їхню вимогу та їхнім коштом портал на місці ковчег Тори був замурований, проте, лише зсередини [пор. рис. 12 і 15]. Також була засипана авто-оглядова яма, а підлога молитовної зали відремонтована. В рамках цієї діяльності мер міста Леонід Дудко відвідав Ізраїль, було прийнято рішення замовити кошторис комплексних реставраційних робіт львівському інституту «Укрзахідпроектреставрація» [55, с. 6]. На жаль, ніяких реставраційних робіт не проводилося, і будівля невпинно занепадає (2011). Протікає дах, склепіння обвалюються (рис. 14, 15). Приміщення синагоги стоїть бездоглядне і зачинене, ключі зберігаються у приміщенні Історичного заповідника у Дубенському замку.

Місцеві українці розповідають чимало легенд про синагогу. Один з переказів твердить, що синагога була відремонтована у 1916 році «коштом князя Любомирського»²¹; це здається сумнівним, хоча б тому, що місто перестало бути власністю Любомирських 1869 р., і все ще було місцем бойових дій Першої Світової війни того року [26, с. 195]. Легенда скоріше передає узагальнений образ Любомирських як благодійників Дубна у міському фольклорі, аніж їхню реальну участь у реставрації синагоги після Першої Світової війни. Цей переказ неявно висловлює негативне відношення до

²⁰ Записано Володимиром Левіним з переказу місцевого вчителя 19 червня 2011 р..

²¹ Цю історію розповіла співробітниця Дубенського музею Тамара Дмитренко С. Кравцову у травні 2011 р.

Російської Імперії, і поетизує польський патронат над містом. Ще одна місцева легенда розповідає про підземний хід, що з'єднує Велику синагогу з дубенським замком²². Такі легенди були поширені у Східній Європі; вони зображували євреїв як переслідувану групу населення, яке завжди шукало захисту польського пана та його гарнізону²³.

²² Цю історію розповів місцевий житель, «який самий був у цьому ході», С. Кравцову у травні 2011 р.

²³ Цікаво, що авторам не вдалося віднайти у єврейських джерелах оповідання про підземний хід у Дубні.

Незважаючи на жалюгідний стан, Велика синагога залишається важливою домінантою міського ландшафту, офіційною пам'яткою архітектури. Її будівля, незважаючи на численні реконструкції та ремонти, досі містить чимало автентичних елементів кінця XVIII століття. Це важливе місце єврейської історії та пам'яті. Вона надалі залишається також місцем української пам'яті, оскільки сьгоднішні жителі міста, не євреї, розповідають про неї легенди.

ДЖЕРЕЛА

1. Agnon S.Y. Ma'aseh ha-menorah // Agnon S.Y. Ir u-mlo'ah. Jerusalem, 1973. – С. 29–37.
2. Archiwum Państwowe w Lublinie. – Archiwum Lubomirskich z Dubna. – Sygn. AL 72 (мікрофільм САНJP, НМ2/6363). “Porządek synagogi [...] w Dubnie [...] 1722 postanowiony”.
3. Back to the Shtetl: An-ski and the Jewish Ethnographic Expedition 1912–1914. – Jerusalem, 1994.
4. Bałaban M. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki. – Lwów, 1909.
5. Bałaban M. Z zagadnień ustrojowych Żydostwa polskiego. – Lwów, 1932.
6. Cohen M. Beit-ha-midrash de-rabi avraham mordekhai // Dubno: Sefer zikaron. – Tel Aviv, 1966. – С. 281–284.
7. Dubno: Sefer zikaron. – Tel Aviv, 1966.
8. Elimelech B. Dubno rabati // Yalkut Vohlin. – 1945. – Т. 1. – випуск 2. – С. 11–13.
9. Fefer Y.-A. Dubne mit 80 yor zurik // Dubno: Sefer zikaron. – Tel Aviv, 1966. –Р. 613–620 / за ред. Yaakov Adini.
10. Gottlober A.B. Dubno // Ha-melits. – 1884. – №83. – С. 1339.
11. Gottlober A.B. Dubno // Ha-melits. – 1885. – №60. – С. 969.
12. Gurland H.Y. Le-korot ha-gzerot al Israel. – Kraków, 1888. – Т.2.
13. Ha-melits. – 1895. – № 86.
14. Ha-tsfirah. – 1901. – № 201.
15. Kowecki J. Lubomirki Józef // PSB. – Wrocław, 1973. – Т.18. – С. 27–28.
16. Levin V. Synagogues, batei midrash and kloyzn in Vilnius // Synagogues in Lithuania: A Catalogue. – Vilnius, 2012. – том 2. – С. 281–351.
17. Levitats I. Der pinkas fun dubner kahal // Historishe shriftn fun YIVO. – 1937. – № 2. – С. 80–114.
18. Margoliesh H.Z. Dubno // Ha-melits. – 1893. – №4. – С. 6–7.
19. Margoliesh H.Z. Dubno rabati. – Warszawa, 1910.
20. Margoliesh H.Z. Le-korot ha-yehudim // Ha-tsfirah. – 1902. – № 8. – С. 30.
21. Nataneli-Rothman Y. Ha-ir ve-koroteha. // Dubno: Sefer zikaron. – Tel Aviv, 1966. – С. 21–126.
22. Pesis P. Ateret leviim. – Warszawa, 1902.
23. Pesis P. Ir dubno ve-rabaneha. – Kraków, 1902.
24. Pesis P. Matsevat atikot be-dubno // Ha-melits. – 1899. – № 272. – С. 3.
25. Rabinovich N. Dubno. // Ha-melits. – 1862. – № 19. – С. 302.
26. Radliński I. Dubno // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т. 2. – С. 194–197.
27. Rekhtman A. Di yidishe etnografie un folklor. – Buenos Aires, 1958.
28. Rodov R. The Eagle, Its Twin Heads and Many Faces: Synagogue Chandeliers Surmounted by Double-Headed Eagles // Studia Rosenthaliana. – 2004. – №37. – Р. 77–129.
29. Rosman M. Dubno in the Wake of Khmel'nyts'kyi // Jewish History. – 2003. – № 17. – Р. 239–255.
30. Rosman M. The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish Lithuanian Commonwealth during the 18th Century. – Cambridge, Mass., 1990.
31. She'elot u-teshuvot MaHaRaM Lublin. – Jerusalem, 1977.
32. Stampfer S. What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648? // Jewish History. – 2003. – № 17. – Р. 207–227.
33. Yaniv B. Praising the Lord: Discovering a Song of Ascents on Carved Torah Arks in Eastern Europe // Ars Judaica. – 2006. – № 2. – Р. 83–102.
34. Zahorski A. Lubomirski Michał // PSB. – Wrocław, 1973. – том 18. – С. 38–40.
35. Załęski S. O masonii w Polsce, od roku 1738 do 1822: na źródłach wyłącznie masonskich. – Kraków, 1908.
36. Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. – Москва, 1959.

37. Бердичевский М. Дубно // Еврейская энциклопедия. – СПб: Брокгауз-Ефрон, 1910. – Т. 7. – С. 356–359.
38. Бершадский С.А. Русско-еврейский архив: документы и материалы для истории евреев в России. – СПб.: Общество распространения просвещения между евреями в России, 1882. – Т. 2.
39. Гросс В.Л. Ритуальні предмети синагоги // Kravtsov S.R. Synagoga Nachmanowiczów: historia, architektura, pamięć. – Warszawa, 2012. – В друці.
40. ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 920. – Арк. 42.
41. ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 952. – Арк. 2.
42. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 44зв.
43. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11.
44. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 24зв.
45. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 21зв.; – Спр. 10. – Арк. 26зв.
46. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 60а.
47. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 120.
48. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 7.
49. Дубнов С. Книга жизни. – Рига, 1934. – Т. 1.
50. Канцедикас А., Волковинская Е., Романовская Т. Серебро. – Москва, 2001.
51. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – УК-31. – Арк. 431.
52. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... // Жовтень. – 1983. – №10 (468) – С. 89–105.
53. Сергеева І. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2006.
54. Сергійчук В. Погроми в Україні, 1914–1920: Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – Київ, 1998.
55. Синагогу відбудують на честь пам'яті єврейського Голокосту // Скриня. – 2007. – 44(638). – С. 6.
56. Соколова А. Фотографические снимки в альбом «Еврейской художественной старины». – СПб., 2007.
57. Станиславский С. Маргольеш, Хаим Вольф // Еврейская энциклопедия. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1911. – Т. 10. – С. 622–623.

*Авторизований
переклад з англійської – П. Бенедюк*

Велику синагогу у Дубні розглянуто як визначну пам'ятку сакральної архітектури Волині XVIII ст., осередок релігійного та громадського життя євреїв, скарбницю цінних ритуальних предметів та місце історичної пам'яті багатьох поколінь єврейського, українського та польського етносів.

The Great synagogue in Dubno is considered as a prominent monument of sacral architecture of Volyn in the XVIII century, a center of religious and public life of Jews, treasury of valuable ritual objects and a place of historical memory of many generations of Jewish, Ukrainian and Polish peoples.